

УДК 376-056. 313:316.36

Тетяна Опалюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
ORCID ID 0000-0003-1704-4184

Світлана Михальська

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
ORCID ID 0000-0001-7435-8791

DOI 10.24139/2312-5993/2023.03/293-303

ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито соціально-психологічний аспект формування у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутню сім'ю. Здійснено теоретичний аналіз наукових джерел із досліджуваної проблеми. Досліджено психологічні особливості становлення уявлень у підлітків з інтелектуальними порушеннями про майбутню сім'ю. Дослідження показали, що уявлення про майбутню сім'ю загалом позначаються на успішності розв'язання окремих проблем у сім'ї, зокрема конфліктних, формуванні реальних соціально-шлюбних відносин. Визначено, що уявлення про майбутню сім'ю – це узагальнений комплекс уявно відтворених образів, який відображає характерні ознаки майбутньої сім'ї, потенційних чоловіка чи дружину та дітей, характер взаємовідносин із ними, особливості організації сімейного життя.

Ключові слова: особистість, підлітки, інтелектуальні порушення, психологічні умови, уявлення, майбутня сім'я, сімейне виховання, соціально-психологічний аспект.

Постановка проблеми. На сьогодні, надважливим завданням соціально-економічного розвитку України є підготовка молодих людей до створення сім'ї так як сім'я виконує важливу роль у демографічному положенні і в процесі виховання майбутнього покоління.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Сучасні науковці О. Вержиховська, В. Левицький, М. Матвєєва, С. Миронова, С. Михальська, А. Іваненко у своїх дослідженнях виокремлювали окремі аспекти проблеми підготовки дітей з інтелектуальними порушеннями різних вікових категорій до майбутнього сімейного життя. Дослідження показали, що уявлення про майбутню сім'ю загалом позначаються на успішності розв'язання окремих проблем у сім'ї, зокрема конфліктних, формуванні реальних соціально-шлюбних відносин.

Значна увага приділялася проблемі виховання, розвитку і корекції особистості дитини з інтелектуальними порушеннями такими вченими як В. Бондар, І. Дмитрієва, В. Синьов, В. Синьова, Т. Скрипник, В. Тарасун, О. Хохліна, А. Шевцов, І. Татьянчикова, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін..

Науковці наголошують на необхідності розширення у підлітків із розумовою відсталістю соціальної свідомості та соціальних уявлень, у тому числі, й уявлень про майбутню сім'ю.

Науковці у соціально-психологічних дослідженнях приділяли увагу, в більшій мірі, вивченню особливостей пізнавального розвитку і навчальної діяльності дітей із інтелектуальними порушеннями. Значно менше було досліджено соціально-психологічні аспекти особистості дітей із інтелектуальними порушеннями, їхнього функціонування у різних сферах людського життя, сімейного зокрема.

Мета статті – з'ясувати соціально-психологічні особливості формування уявлень розумово відсталих дітей підліткового віку про майбутню сім'ю.

Методи дослідження. Для проведення дослідження щодо формування у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутню сім'ю було здійснено теоретико-методологічний аналіз загальної та спеціальної літератури, узагальнення та систематизацію теоретичних даних – з метою визначення стану розробленості проблеми та перспективних напрямів її вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукової літератури показав, що сім'я – це первинний осередок соціальної спільності людей, найдавніший і один з найважливіших соціальних інститутів.

Сім'я – невід'ємна частина суспільства, і неможливо зменшити її значення. Жодна нація, жодне цивілізоване суспільство не обходилося без сім'ї. Після закінчення спеціальної школи більшість учнів з вадами інтелекту створюють власні сім'ї, а отже, потребують відповідної вихованості і морально-етичної підготовки до шлюбних стосунків. Але на відміну від школярів із нормальним інтелектом, учні з порушеним інтелектом самотійно не можуть здобувати досвід щодо сімейних стосунків; розширювати уявлення про взаємини між представниками різної статі, про господарсько-економічну функцію сім'ї і часто власна сім'я не виступає у якості зразка. Тому підготовка до сімейного життя є вкрай необхідною ланкою педагогічної роботи саме у спеціальній школі інтернатного типу. Проблема підготовки до сімейного життя є досить актуальною тому, що одним із найважливіших напрямків діяльності школи, сім'ї, суспільства в цілому у вихованні підростаючого покоління є: підготувати до подальшого самотійного життя, і зокрема, виховати майбутніх матерів і батьків; розкрити перед юнаками та дівчатами

мудрість і складність життя, що допоможе стати їм зрілими й обачними, уникнути тієї легковажності, яка зараз є у поглядах та вчинках молодих людей. Для здійснення цієї підготовки необхідно озброїти педагогів, психологів, вихователів, батьків сучасними уявленнями про сім'ю, про шлюбно-сімейні стосунки, про процес статевого розвитку і виховання, а також про фізіологічні та психологічні особливості представників чоловічої та жіночої статі, що є досить важливими у процесі їх взаємовідносин і сприятиме попередженню відхилень у психосексуальному розвитку (Левицький, 2011, с. 116).

Доктор педагогічних наук, професор Світлана Миронова наголошує, що «одним із важливих складових напрямків соціалізації вихованців виступає їхня підготовка до сімейного життя» (Миронова, 2005, с. 11), адже створення власної сім'ї є однією з основних складових дорослого життя випускників.

Дослідниця метою статевого виховання вважає формування у дітей статевого самоусвідомлення і уявлень про ідеали жіночої та чоловічої поведінки; прищеплення їм правильних уявлень про здоров'я, розуміння фізіологічних, соціальних та етичних аспектів взаємин між юнаками та дівчатами; вироблення гігієнічних навичок; навичок спілкування з представниками іншої статі; розвиток вмінь виконання родинних ролей - подружніх, батьківських, сімейних.

Серед завдань статевого виховання Світлана Миронова виділяє:

1. Виховання почуття поваги до людей - не тільки як до людей взагалі, а і як до представників своєї і протилежної статі, здатності враховувати і поважати їхні специфічні особливості та інтереси.

2. Повідомлення необхідних елементарних відомостей про фізіологічні і психологічні особливості розвитку чоловіка і жінки.

3. Попередження і корекція шкідливих звичок, соматичних і нервово-психічних розладів, пов'язаних з статевою диференціацією і міжстатевими стосунками.

4. Виховання відповідального ставлення до свого здоров'я і здоров'я інших людей.

5. Підготовка до сімейного життя; виховання бажання створити міцну, дружну сім'ю, відповідальне ставлення до майбутніх дітей.

6. Формування педагогічної культури батьків учнів. Школа, сім'я, культурно-освітні заклади повинні орієнтуватись на виховання не дитини взагалі, а хлопчика чи дівчинки з притаманними їм

психологічними відмінностями у світосприйманні, засвоєнні навичок і вмінь, у розвитку інтересів, емоційної сфери:

- урізноманітнення джерел і механізмів засвоєння статевих моделей чоловічої і жіночої поведінки в рамках навчально-виховного процесу;

- кожен період навчання і виховання дитини має стати сходинкою у розвитку психофізичних якостей, здібностей та навичок, необхідних для успішного виконання статевих ролей особистості в родинному та суспільному житті;

- піднесення педагогічної культури батьківської сім'ї (Миронова, 2005).

Дослідження психологів наголошують на тому, що навчаючись у дитячі роки своїй майбутній подружній ролі, дитина ототожнює себе з батьком тієї ж статі. Особа батька грає особливе місце у розвитку особистості хлопчика, починаючи з самого його народження: він відіграє роль моделі при ранній ідентифікації та стає першим зовнішнім прикладом для наслідування та засвоєння дитиною форм поведінки та спілкування. Для хлопчика велике значення має досвід спілкування з батьком і досвід спостереження за взаємовідносинами батька та матері. Дівчинці, у свою чергу, важливий досвід спостереження за поведінкою матері стосовно батька, дівчинка засвоює ці способи поведінки.

А. Іваненко вважає, що важливого значення для формування статево-рольової вихованості дитини набуває питання складу сім'ї (наявність обох батьків, відсутність когось з них, проживання з бабусями, дідусями, наявність братів, сестер). Часто труднощі виховання дітей у неповних сім'ях пов'язують із відсутністю статево-рольового взірця для них, а також з тим, що розлученим батькам часто доводиться виконувати дві різні статево-типізовані ролі (Іваненко, 2016).

Дослідниця зазначає, що основними джерелами статево-рольового виховання особистості є сім'я, школа, однолітки, твори художньої літератури та мистецтва, засоби масової інформації. При цьому слід зазначити, що вплив цих джерел не є рівнозначним та, відповідно, ускладнений певними недоліками, як-то:

- часто ситуація в сім'ях, де виховуються діти з інтелектуальними порушеннями, є педагогічно складною;

- спеціальні школи є переважно заходами інтернатного типу, що збіднює знання дітей із питань статево-рольової взаємодії;

- інформація, що надходить від однолітків базується на міфах та суттєво залежить від складу референтної групи, мікроклімату в ній;

- засоби масової інформації пропагують неадекватні взірці статево-рольової поведінки тощо (Іваненко, 2016).

Те, яким буде сімейне життя в майбутньому у багатьох випадках залежить, від уявлень, які склалися у розумово відсталої людини про сім'ю в дитячі і юнацькі роки до моменту створення своєї власної сім'ї. Молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них не сформовані чіткі та усвідомлені уявлення про те, для чого вони одружуються, чого чекають від майбутньої сім'ї, які сімейні відносини хотіли б побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб.

Н. Александрова, В. Юстицький зазначають, що «уявлення партнерів про власну майбутню родину, відіграє значну роль у житті родини. При цьому створюється установка на певне сприймання сімейних ситуацій, визначаються очікування і вимоги до партнерів, а також розуміння суперечних проблем та можливостей їх розв'язання. Взагалі, уявлення – це психічний процес уявного відтворення образів предметів і явищ, які в цей момент не впливають на органи чуття людини» (Іваненко, 2016).

Досліджуючи уявлення як пізнавальний процес, науковці І. Дубровіна, Г. Келлі, А. Маклаков, І. Павлов, Ф. Хейдер та ін. виділяють їх наступні функції:

1. Сигнальна функція полягає у відображенні у кожному конкретному випадку не тільки образу предмета, який раніше впливав на наші органи чуття, а й різноманітної інформації про нього, яка згодом під впливом конкретних факторів перетворюється в систему сигналів, керуючих нашою поведінкою. Образ уявлення має різні відомості про об'єкт, його ознаки і способи практичного використання. На думку І. Павлова, уявлення виникають за тією ж схемою, як і умовні рефлекси.

2. Регулююча функція уявлень полягає в відборі потрібної інформації, яка раніше мала вплив на наші органи чуття, про предмет або явище з урахуванням реальних умов майбутньої діяльності. Завдяки даній функції актуалізуються саме ті уявлення, на основі яких найбільшою мірою вирішується поставлене завдання. Образи майбутнього, що виникають в уявленнях, можуть через підсвідомість керувати самопочуттям і поведінкою людини.

3. Настроювальна функція уявлень виявляється в орієнтації діяльності організму людини на певні параметри відображення

впливів навколишнього світу. Дана функція передбачає формування програми дій, заданої параметрами поточної або майбутньої ситуації (Іваненко, 2016).

Сучасна науковиця, доктор педагогічних наук Світлана Михальська зазначає, що одним із головних завдань спеціальної освіти на сьогодні є забезпечення оптимальної інтеграції у суспільне життя учнів з особливими освітніми потребами. Тому важливо їх цілеспрямовано готувати до різних аспектів самостійного життя, зокрема до створення сім'ї та народження дітей. Реалізація цього завдання передбачає формування у майбутніх фахівців спеціальної освіти низки компетентностей, що забезпечать ефективну підготовку учнів з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя. Передусім йдеться про опанування методичними аспектами реалізації цього напряму роботи та вивчення психофізичних особливостей розвитку учнів з інтелектуальними порушеннями. Водночас актуальним є дослідження особистого ставлення майбутніх спеціальних педагогів до цієї проблеми, адже стереотипні переконання та упереджене ставлення ускладнює і подекуди унеможлиблює ефективність підготовки учнів з інтелектуальними порушеннями до створення сім'ї (Михальська, 2023).

С. Михальська вважає, що вдосконалення підготовки учнів з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя має здійснюватись з урахуванням різних аспектів, одним з яких є забезпечення компетентності психолого-педагогічного персоналу закладу в якому навчаються діти (Михальська, 2023).

Аналіз психологічної літератури засвідчує наявність декількох підходів до побудови класифікації уявлень. За походженням виділяють уявлення, що виникають на основі відчуттів та сприймань; уявлення, що виникають на основі уяви; уявлення, що виникають на основі мислення.

За ступенем узагальненості виокремлюють одиничні або конкретні (образ конкретного предмета); загальні (уявлення про загальні риси, групи схожих предметів); схематизовані (відображення предмету у вигляді умовного графічного зображення). За аналізаторами, з якими пов'язано виникнення уявлень розрізняють: зорові, слухові, нюхові, смакові, тактильні, рухові та ін. Також за ступенем вольових зусиль для створення образів уявлення розподіляють на мимовільні та довільні уявлення (Іваненко, 2016).

В. Синьов присвятив свої дослідження проблемі залежності моральних уявлень та соціальної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями. Науковець підкреслює на необхідності формування у дітей з інтелектуальними порушеннями усвідомлених уявлень: чим більше у свідомості суб'єкта таких уявлень, тим більша вірогідність того, що суб'єкт буде спиратися на них у своїй соціальній поведінці (Синьов, 2012).

Аналіз та узагальнення наукової літератури показали відсутність однозначного визначення й загальноприйнятого трактування поняття «уявлення про майбутню сім'ю», яке розглядається дослідниками як компонент соціальної свідомості і включає в себе комплекс уявно відтворених образів, що відображують характерні ознаки майбутнього сімейного життя.

У спеціальній психології на необхідності цілеспрямованого формування у розумово відсталих учнів уявлень про майбутню сім'ю вказується в роботах Н. Галімової, О. Денисової, Г. Шаумарова та ін.

У психолого-педагогічній літературі в контексті цілеспрямованої підготовки до майбутнього сімейного життя найбільш сприятливим вважається саме підлітковий вік, який є одним із найважливіших у статеворольовому самовизначенні та становленні особистості.

І. Кон відзначає, що у підлітковому віці у суб'єкта актуалізується потреба у інтимно-особистісному спілкуванні. На думку науковця дружба типова для підлітків, але вони можуть не помічати справжніх якостей партнера, через сильну емоційну прихильність. Зазвичай підлітки «сліпо» обирають собі друга, надаючи йому ті якості, які хочуть бачити. А підґрунтям любовних відносин підлітка виступає бажання мати поруч людину, яка емоційно близька з ним.

Емоційна прив'язаність до партнера має дві сторони, як позитивну, так й негативну. Науковці-психологи вважають, що незадоволеність у спілкуванні може призвести до формування завищеної або заниженої самооцінки, безвідповідальності та безпечності, раціоналізму та цинізму, неусвідомлюваного нігілізму, високої тривожності та інших негативних особистісних якостей.

Підлітковий період при інтелектуальних порушеннях, на думку науковців, протікає дисгармонійно. Складність даного вікового періоду у підлітків з інтелектуальними порушеннями ускладнюється особливостями їхнього інтелектуального розвитку, що негативно позначається на багатьох сферах їх життєдіяльності.

Серед найбільш важливих особистісних якостей підлітків з інтелектуальними порушеннями, які впливають на процес статевого виховання та підготовки до сімейного життя, дослідники виділяють особливості емоційно-вольової сфери, самооцінки та самосприйняття рівня домагань.

Зважаючи на психологічні особливості підлітків з інтелектуальними порушеннями, можна стверджувати що, у процесі формування в них уявлень про майбутнє сімейне життя необхідно враховувати особливості їхнього віку.

По-перше, це потреба підлітків у неформальному довірливому спілкуванні з дорослими, важливість якого пов'язана насамперед з тим, що воно дає знання, необхідні хлопцям і дівчатам для майбутнього самостійного життя. Однак, слід зазначити, що у зв'язку з підвищеною схильністю до навіювання розумово відсталі підлітки легко наслідують негативні приклади дорослих.

По-друге, одне з найважливіших новоутворень старшого підліткового віку – усвідомлення дитиною статевої приналежності: психологічний бар'єр між статями руйнується; з'являється інтерес до інтимних стосунків; розширюється сфера сексуальних переживань; засвоюються стереотипи поведінки, пов'язані з усвідомленням своєї статевої приналежності.

По-третє, саме в старшому підлітковому віці закладаються основні ціннісні орієнтації сімейно-шлюбних відносин.

І, нарешті, по-четверте, у старшому підлітковому віці відбувається розширення життєвого простору. Підлітки починають уявляти своє життя після закінчення школи та будувати плани на майбутнє.

Отже, під впливом сприятливих мікросоціальних умов підлітковий вік у учнів з інтелектуальними порушеннями характеризується виникненням орієнтації на майбутнє та побудовою нових планів, пов'язаних із дорослим життям, в якому створення власної сім'ї займає важливе місце. Це дозволяє вважати старший підлітковий вік дітей з інтелектуальними порушеннями найбільш чутливим для формування в них уявлень про майбутнє сімейне життя (Іваненко, 2016).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, здійснивши теоретичний аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з'ясовано, що, незважаючи на актуальність проблеми формування підлітків з інтелектуальними порушеннями

уявлень про майбутню сім'ю, вона є недостатньо розробленою як у теоретичному, так і в практичному аспектах. З'ясовано, що підліткам означеної категорії властиві такі характеристики уявлень як: недостатня диференційованість, фрагментарність та розпливчатість, їхнє довільне оперування порушено, обмежено здійснюються на образному рівні процеси аналізу й синтезу. Визначено, що уявлення про майбутню сім'ю – це узагальнений комплекс уявно відтворених образів, який відображає характерні ознаки майбутньої сім'ї, потенційних чоловіка чи дружину та дітей, характер взаємовідносин із ними, особливості організації сімейного життя. Означені уявлення формуються під впливом різних чинників: батьківська сім'я (її склад, рівень благополуччя, взаємини між її членами), отриманий у ній досвід, рівень ідентифікації сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю, особливості перебігу підліткового віку, статево-рольової ідентифікації, знання про сімейне життя отримані від референтної групи та із засобів масової інформації.

Дослідження стану роботи з підготовки підлітків до майбутнього сімейного життя у практиці сучасної спеціальної школи та психологічних особливостей виховання майбутнього сім'янина в батьківських сім'ях засвідчило відсутність цілісної та послідовної системи психолого-корекційних заходів, спрямованих на формування і корекцію у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутнє сімейне життя, необхідність підвищення рівня компетентності практичних працівників та батьків із цього питання.

Вважаємо що основними психологічними умовами забезпечення ефективності формування у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутню сім'ю є:

- поетапність психологічного супроводу з формування і корекції в учнів уявлень про власну майбутню сім'ю шляхом спеціальної організації розумової діяльності, спрямованої на свідоме оволодіння ними операціями порівняння, узагальнення, установа логічних зв'язків та ін.;

- організація просвітницької й консультативної роботи з фахівцями спеціальних загальноосвітніх закладів та батьками щодо змісту, форм і методів психологічного супроводу підлітків з інтелектуальними порушеннями у процесі їхньої підготовки до сімейного життя.

Водночас, проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування в підлітків з інтелектуальними порушеннями

уявлень про майбутню сім'ю. Подальша перспектива розробки цієї теми може полягати у вивченні особливостей уявлень про майбутнє сімейне життя в інших вікових періодах та розробленні інноваційних технологій формування зазначених уявлень в учнів з інтелектуальними порушеннями в контексті інклюзивної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваненко. А. С. (2016). *Формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово вілсталих підлітків* (дис. ... PhD). Ivanenko, 2016). *Formation of notions about the future family in intellectually disabled adolescents* (PhD dissertation 19.00.08). Kyiv.

2. Левицький В. Е. (2011). Особливості підготовки учнів старших класів з порушеним інтелектом до сімейного життя. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічні науки, 17 (2), 116-121* (Levitsky, V. E. (2011). Features of preparing upper-grade students with intellectual impairments for family life. *Scientific Works Collection of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Series: Socio-Pedagogical, 17(2), 116-121*).

3. Миронова, С. П. (2005). *Корекційна робота у системі освіти дітей з вадами розумового розвитку*. Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського університету (Myronova, S. P. (2005). *Correctional work in the education system for children with intellectual disabilities: [educational-methodological manual]*. Kamianets-Podilskyi: Information-Publishing Department of Kamianets-Podilskyi National University.

4. Михальська, С. А. (2023). Погляди майбутніх соціальних педагогів на підготовку учнів з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя. *Молодь і ринок, 2 (210), С. 63-66*. (Mykhalska, S. A. (2023). Views of future special educators on preparing students with intellectual impairments for independent family life. *Youth and the Market, 2 (210), 63-66*).

5. Синьов, В. М. (2012). Тенденції розвитку освіти дітей з психологічними вадами в Європі та Україні. Syniov, V. M. 2012. *Tendentsii rozvytku osvity ditei z psykhofizychnymy vadamy v Yevropi ta Ukraini* [Trends in the development of education for children with psychophysical impairments in Europe and Ukraine]. Scientific Works Collection Kamianets-Podilskyi of Ivan Ohienko National University. Eds. O. V. Havrylov, V. I. Spivak. Vol. IXX, Part 1, 7-26.

SUMMARY

Opaliuk Tetiana, Mykhalska Svitlana. Formation of Adolescents with Intellectual Impairments' Notions about Future Family: A Socio-Psychological Perspective.

This article delves into the socio-psychological aspect of shaping notions about the future family among adolescents with intellectual impairments. A theoretical analysis of scholarly sources concerning the issue of forming perceptions of the future family in adolescents with intellectual impairments in the teenage years is conducted. It is ascertained that despite the topicality of the problem of shaping perceptions about the future family among adolescents with intellectual impairments, this matter remains inadequately addressed both in theoretical and practical dimensions. It is elucidated that individuals within the designated category exhibit characteristics of notions such as insufficient differentiation, fragmentariness, and vagueness. Their discretionary manipulation of these notions is disrupted, and processes of analysis and synthesis are predominantly limited to a figurative level.

Psychological peculiarities in the emergence of notions about the future family among adolescents with intellectual impairments are investigated. It is ascertained that the enhancement of preparatory education for students with intellectual impairments towards independent family life must consider various facets, among which ensuring the competence of psychological-pedagogical personnel within the educational institution attended by these children is imperative. Research findings indicate that perceptions of the future family significantly impact the successful resolution of individual familial issues, particularly conflicts, and the development of real social and marital relations.

It is determined that notions about the future family encompass a comprehensive array of imaginatively reconstituted images that reflect characteristic attributes of the future family, potential spouses, and children, as well as the nature of interpersonal dynamics and distinctive features of familial life organization. These stipulated notions are moulded under the influence of diverse factors: the parental family (its composition, level of well-being, interrelations among its members), the experiences gained therein, parents' level of identification with their own future family, the course of adolescent development, gender-role identification, knowledge of family life derived from reference groups and mass media.

Key words: *personality, adolescents, intellectual impairments, psychological conditions, notions, future family, family upbringing, socio-psychological aspect.*